

Валерій Петрович, к. пед. н., доцент кафедри соціальної педагогіки та педагогіки вищої школи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМИ СОЦІАЛЬНО-ФІНАНСОВОЇ ОСВІТИ УЧНІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ // Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Серія: „Педагогічні науки”. – Луцьк : В-цтво СНУ ім. Лесі Українки, 2013. – №8(257) – С. 57-63

Робота виконана на кафедрі соціальної педагогіки та педагогіки вищої школи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

У статті запропоновано інноваційний підхід до здійснення соціальної та фінансової освіти учнів загальноосвітніх шкіл.

Актуальність дослідження обумовлена недостатністю методичних розробок для педагогів із питань соціальної освіти та фінансової грамотності школярів; відсутністю комплексного підходу до інтеграції соціальної й фінансової освіти сучасних учнів. Метою статті є розкриття особливостей розробки, апробації та впровадження програми соціально-фінансової освіти учнів загальноосвітніх навчальних закладів «Творимо майбутнє відповідально й ощадливо» як спроби поєднати соціальні аспекти з фінансовими у системі виховної роботи школи. Дослідницькі завдання: розкрити сутність програми, її змістові компоненти й етапи реалізації на практиці; сформулювати рекомендації для педагогів щодо її впровадження.

Ключові слова: старшокласники, соціально-фінансова освіта, світовий рух «Афлатун», методичні рекомендації для педагогів.

Валерій Петрович

ОСОБЕННОСТИ ВНЕДРЕНИЯ ПРОГРАММЫ СОЦИАЛЬНО-ФИНАНСОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ УЧАЩИХСЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

В статье предложен инновационный подход к реализации социального и финансового образования учащихся общеобразовательных школ.

Актуальность исследования обусловлена недостаточностью методических разработок для педагогов по вопросам социального образования и финансовой грамотности учеников; отсутствием комплексного подхода к интеграции социального и финансового образования современных учащихся. Целью статьи является раскрытие особенностей разработки, апробации и внедрения программы социально-финансового образования учащихся общеобразовательных учреждений «Создаем будущее ответственно и экономно» как попытки объединить социальные аспекты с финансовыми в системе воспитательной работы школы. Исследовательские задания: раскрыть сущность программы, её содержательные компоненты и этапы реализации на

практике; сформулировать рекомендации для педагогов относительно её реализации.

Ключевые слова: старшокласники, соціально-фінансове образование, всемирное движение «Афлатун», методические рекомендации для педагогов.

Valeiy Petrovych

PECULIARITIES OF THE IMPLEMENTATION OF THE PROGRAM OF THE SOCIAL AND FINANCIAL EDUCATION OF THE STUDENTS OF THE INSTITUTIONS OF THE SECONDARY EDUCATION

The article proposes an innovative approach to the fulfillment of the social and financial education and of the students of the comprehensive schools.

The topicality of the research is stipulated by the lack of the manuals for the tutors on the issues of the social education and financial awareness of the students; absence of the complex approach to the integration of the social and financial education, approbation and implementation of the program of the social and financial education of the students of the comprehensive educational institutions «We create future responsibly and with economical awareness» as an attempt to unite social aspects with financial in the system of the educational activity of the school. Research tasks: to reveal the essence of the program, the components of its content and stages of its practical realization; to form recommendations for the tutors concerning its implementation.

Key words: senior students, social and financial education, international movement «Aflatoun», manuals for tutors.

Постановка наукової проблеми. У сучасних реаліях усе більшого значення набуває питання про необхідність отримання українськими дітьми сучасної фінансової/економічної освіти, оскільки існуючий нині рівень фінансової обізнаності молодих українців украй низький. Особливо гостро це питання стоїть у невеликих містах і селах. Так, за даними Представництва Світового Банку в Україні, до 60 % жителів нашої держави вважають послуги банківських й інших фінансових установ складними й незрозумілими, а за даними інших досліджень, близько половини опитаних старшокласників оцінюють свої знання про банківський сектор як «недостатні чи суперечливі». Директор місії USAID в Україні Джед Бартон зазначив, що у сучасному складному світі фінансова грамотність є життєво навичкою, необхідною для того, щоб вміти користуватися перевагами фінансових ринків, захищати себе від фінансових ризиків і прагнути до добробуту [1].

Фінансово грамотні люди більшою мірою захищені від економічних небезпек, соціальних негараздів і непередбачуваних ситуацій, вони

відповідальніше ставляться до управління не лише особистими, але й корпоративними чи державними фінансами, здатні підвищувати свій добробут за рахунок раціонального розподілу наявних грошових ресурсів і планування майбутніх витрат [2, с.8]. Водночас актуальною й надалі залишається соціальна освіта й виховання учнів і молоді, оскільки благополуччя країни, громади, конкретної родини значною мірою залежить і від правосвідомості, відповідальності, громадянської позиції й ініціативності кожного громадянина.

Аналіз досліджень із проблеми. У вітчизняній науково-методичній літературі лише невелика кількість праць присвячено проблемам формування фінансової обізнаності й грамотності, формуванню підприємницьких умінь і навичок в учнівській загальноосвітніх навчальних закладів (ЗНЗ). Так, навчальний посібник із факультативного курсу для старшокласників «Фінансова грамотність» та відповідний робочий зошит для учня, підготовлені фахівцями Університету банківської справи Національного банку України за редакцією доктора економічних наук, професора Т. С. Смовженко, зорієнтовані на передачу знань про фінансові інститути і пропоновані ними продукти, а також формування у старшокласників вміння їх за потреби використовувати з розумінням відповідальності за наслідки власних дій. Окрім здобуття необхідних фінансових знань, цей факультативний курс допоможе розвинути практичні навички їх застосування, що дозволить комфортно почуватися в сучасному світі та приймати правильні самостійні фінансові рішення [3].

У навчально-методичному комплексі «Ділова активність», розробленому педагогічними працівниками Львівщини за сприянням науковців Фондації розвитку малого та середнього бізнесу при Даремському університеті (Велика Британія) розглядаються питання змісту й методики навчання учнів ділової активності, вироблення моделей підприємливої поведінки, вміння виявляти сприятливі можливості для реалізації підприємницьких ідей. Навики ділової активності, підприємливості необхідні молодим людям в майбутньому самостійному житті для розв'язання проблем без сторонньої допомоги, шляхом дослідження, аналізу, поступового планування і виправданого ризику [4].

Питанням соціальної освіти й виховання учнівської молоді, окремим її напрямом присвячували свої роботи такі науковці як Р. Арцишевський, І. Зверева, Л. Мардахаєв, А. Мудрик, І. Ліпський. Водночас методичних розробок та рекомендацій для педагогів із цього напрямку роботи навчального закладу також недостатньо. Охарактеризуємо інтегративний курс для учнів ЗНЗ «Культура життєвого самовизначення» [5] та програму виховної роботи з учнями з питань протидії людям «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція» [6]. Основними орієнтирами як першого, так і другого методичного джерела є: сприяння самопізнанню, самореалізації, самоствердженню і самовдосконаленню особистості; розвиток навичок відповідальної і водночас безпечної поведінки, умінь адекватного прийняття рішень у різноманітних, у т.ч. складних життєвих ситуаціях; визначення та формування громадянської позиції особистості. В основі програми виховної роботи та інтегративного курсу для учнів закладено чотири базових компоненти розвитку та становлення особистості: ставлення до себе (особисте самовизначення); ставлення до інших (самовизначення у сфері комунікації); ставлення до діяльності (поведінкове та професійне самовизначення); ставлення до навколишнього світу (суспільне самовизначення) [6, с. 6].

Як бачимо, і фінансовий, і соціальний компоненти у якості окремих напрямів освіти й виховання школярів – хоча і є недостатньо розробленим, але не є чимось абсолютно новим.

Метою статті є розкриття особливостей розробки, апробації та впровадження програми соціально-фінансової освіти учнів загальноосвітніх навчальних закладів «Творимо майбутнє відповідально й ощадливо» як спроби інтегрувати й поєднати соціальне з фінансовим у системі виховної роботи школи.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Оскільки *метою* проекту «Попередження торгівлі людьми шляхом розвитку соціальної роботи та мобілізації громад», який реалізується у Донецькій, Івано-Франківській, Львівській областях та АР Крим, є сприяння

усуненню корінних причин торгівлі людьми шляхом покращення доступу до достовірних джерел інформації щодо безпечної міграції та зміцнення економічних можливостей в окремих регіонах України, цілком логічним та закономірним стало включення до нього аспектів соціально-фінансової освіти випускників шкіл, розробки та апробації в пілотних регіонах відповідної освітньої програми.

У Наказі МОНМС за № 827 від 19.07.2012 р. «Про затвердження плану заходів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту щодо запобігання торгівлі людьми на період до 2015 року», виданому на виконання «Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2015 року» передбачено співпрацю фахівців соціальної сфери та освітян у здійсненні превентивної роботи з дітьми та батьками щодо питань безпечної міграції, профілактики торгівлі людьми; залученні їх до розробки та реалізації соціально-економічних ініціатив із метою попередження торгівлі людьми [7].

У той же час, коли освітяни чи інші фахівці працюють лише в соціальному напрямі, то вони з настороженістю поглядають на фінансову освіту. Фінансова грамотність, на думку декого з них, - це шлях до капіталізму, на який вказує МВФ чи Світовий Банк. Фінансисти, у свою чергу, дивлячись на соціальні ініціативи та проекти, думають, що діти повинні вчитися перш за все реальному життю, у якому не обійтись без товарно-грошових відносин. Досвід світової спільноти свідчить, що після ознайомлення дітей із правами, їхні слова й вчинки зможуть стати юридично значимими й дієвими лише при врахуванні реальних можливостей особистості, громади, держави [8, с. 95].

Запропонована для учнівської та педагогічної громадськості програма соціально-фінансової освіти й виховання «Творимо майбутнє відповідально й ощадливо» побудована на пріоритетах і методичних ідеях всесвітнього руху з соціальної та фінансової освіти дітей у віці 6-18 років - програмах «Афлатун» (6-14 рр.) і «Афлатін» (15-18 рр.), а також із урахуванням напрацювань вітчизняних науковців та практиків (у першу чергу творчого колективу співробітників ВБО «Український фонд «Благополуччя дітей») [9]. Соціальна освіта та виховання у цій програмі вчать школярів бути відповідальними

громадянами, котрі бажають знати й бути залученими в ті соціальні питання й проблеми, що впливають на їхню життєдіяльність; фінансова ж освіта знайомить дітей із важливим навичкам збереження, заощадження, запозичення, фінансової відповідальності, планування й укладання бюджету, участі в проектуванні соціальних змін та розробці реальних ініціатив/ проектів із їх подальшим упровадженням [9, с.9].

Концепція руху Афлатун (*Aflatoun*) була розроблена 17 років тому в Індії. Сучасна програма Aflatoun була запущена в 2005 році в Нідерландах з метою поліпшення якості життя дітей в країнах, що розвиваються. Завдання Aflatoun полягає в тому, щоб, як у соціальному, так і у фінансовому відношенні, покращити становище дітей, чия упевненість у своїх силах (у економічному аспекті) і почуття соціальної відповідальності дозволяють служити основою життєздатнішого і рівноправнішого суспільства.

Після участі в цій програмі, на думку її розробників, молоді люди:

- вмітимуть аналізувати свої риси, цінності й переконання, а також свої стосунки з сім'єю, друзями і суспільством;
- будуть критично аналізувати та з'ясовувати, як права людини/дитини дотримуються або ж порушуються у суспільстві;
- знатимуть сутність понять «заощадження й інвестування, кредитування і запозичення», відповідально використовуватимуть та накопичуватимуть фінансові, матеріальні й інші ресурси;
- будуть фінансово відповідальними користувачами (сплата податків, повернення кредиту) і захищатимуть себе від фінансових ризиків;
- матимуть навички планувати й складати власний і сімейний бюджет та бюджет соціального чи фінансового проекту/ініціативи для досягнення бажаної мети;
- організовуватимуть ініціативи/заходи і здійснюватимуть проекти, що матимуть позитивний вплив на суспільство [2; 9].

Як і в світовому русі «Афлатун» та «Афлатін» (до якого на даний момент залучено більше одного мільйона дітей із восьмидесяти країн світу, найближча перспектива – 10 млн. у 120 країнах), розроблена для українських

старшокласників програма соціально-фінансової освіти, включає п'ять ключових елементів-модулів.

Особистісне розуміння. Роздуми про свою індивідуальність, цінності й думки, а також про атмосферу в сім'ї та про своїх друзів. Діти вчать розуміти свої особисті цінності.

Права й обов'язки. Стан реалізації прав і виконання обов'язків, оскільки права й обов'язки йдуть поруч. Діти дізнаються про свої обов'язки по відношенню до самих себе, своєї сім'ї, співтовариства й довкілля. Право на участь, на отримання інформації, у той же час обов'язок піклуватися про інших – основні пріоритети цього модулю.

Збереження /заощадження/ і витрати. Навчання відповідальному використанню і накопиченню фінансових, природних і іншого виду ресурсів. Основні пріоритети цього модулю: збереження ресурсів (води, електроенергії, продуктів харчування, грошових коштів) як життєва необхідність; збереження як фундамент майбутнього благополуччя; збереження як система дій і вчинків; збереження як скарб; збереження як відповідальне ставлення до оточуючого середовища.

Планування і складання бюджету. Корисні інструменти і фундаменти для планування і складання бюджету. Пріоритети - фінансова упевненість досягнута, якщо дитина застосовує навички збереження і витрат для створення максимальних можливостей у своєму житті.

Соціальні й фінансові ініціативи/проекти. Беручи участь у розробці та управлінні місцевими ініціативами або в підприємницькій діяльності, діти дізнаються, як вони можуть здійснювати позитивний вплив на свою громаду та включатися в реальне життя. Представлені зразки розробки власного чи групового соціального, фінансового чи змішаного (гібридного) проекту, які можуть вибирати учасники.

Робота щодо соціально-фінансової освіти та виховання учнів, яка проводиться в пілотних ЗНЗ, має декілька технологічних складових. Це:

1. Освітня робота та підвищення рівня кваліфікації педагогічних працівників, які відповідають за організацію та проведення такої роботи

(підготовлено майже 120 педагогічних працівників – вчителів права, основ економіки, географії, соціальних педагогів, психологів, вихователів).

2. Дослідницька та науково-методична діяльність, спрямована на формування методичного та інформаційного забезпечення ведення відповідної роботи серед учнів, яка складається як з підготовки матеріалів для педагогів, так і матеріалів для учнів (із квітня 2013 року розпочалась апробація програми соціально-фінансової освіти для дітей у пілотних громадах. У 2014 році програма буде подана на затвердження у МОН України, а також буде видано та поширено методичний посібник із матеріалами програми соціально-фінансової освіти для дітей).

3. Робота з молоддю через: уроки або позакласні заняття, неформальні збори учнівської групи, гуртка (клубу за інтересами); залучення дітей до участі у своєму власному клубі заощаджень; робота по проектах і з ініціативами, що приносять користь громаді/ співтовариству.

4. Роз'яснювальна робота з батьками учнів.

5. Співпраця з громадськими організаціями, фінансовими інститутами та іншими зацікавленими структурами, які допомагатимуть у проведенні заходів із учнями, підготовці інформаційних та науково-методичних матеріалів тощо.

7. Моніторинг ефективності ведення соціально-просвітницької роботи та контроль за рівнем знань і сформованістю навичок в учнів.

Укладачі програми «Творимо майбутнє відповідально й ощадливо», як і ті педагогічні працівники, які брали участь у восьми навчальних семінарах із ознайомлення з нею, щиро вірять у те, що діти здатні внести зміни у своє життя і життя інших людей, якщо їх надихнути й дати їм можливість думати і діяти самостійно. Учні – майбутні будівничі й керманічі нашої держави, лише зайнявши активну позицію, зможуть змінити на краще не лише своє власне життя, але і зробити наш світ справедливішим.

У процесі опрацювання кожного змістового модуля чи конкретного заняття, учасники залучатимуться до таких **видів діяльності**:

дослідження важливості та значимості певної теми і *вивчення* як вона відображена / представлена в нашому повсякденному житті;

роздумів над тим, як йдуть реальні справи і як їх можна змінити;

дій та вчинків на підставі того, що вони вивчили. Часто це будуть практичні справи, що допомагають учасникам застосувати на практиці те, про що вони дізналися.

створення проекту: учасникам дається завдання розробити на завершальній стадії циклу освітньо-виховних занять проект, який би охоплював та втілював ті знання й навички, які вони отримали у ході зустрічей та відображав шляхи вирішення якоїсь конкретної проблеми учнівської спільноти або ж громади.

Девіз нашої програми соціально-фінансової освіти та виховання запозичений зі всесвітнього руху «Афлатун»: **«Відрізняй правду від вигадки. Досліджуй, думай, вивчай і дій»** [2, с.15].

Оскільки заняття взаємозв'язані одне з одним, програма соціально-фінансової освіти й виховання буде ефективнішою, якщо існуватиме постійна група, готова пройти всю програму від початку до кінця разом. Наявність незмінного складу групи допомагає посилити зв'язок і підтримку учасників і збільшує їх досвід.

Дещо своєрідні вимоги ставляться щодо підготовки педагогів до впровадження програми. Готуючись до творчої роботи з учнями педагогові варто розпочати зі свого настрою, оскільки продемонстровані натхнення і ентузіазм заразливі. Вони притягатимуть активних і зосереджених учасників та надаватимуть і педагогові, і учням необхідних сил, які потрібні для подорожі за програмою. Готуючись до занять, перше, що необхідно засвоїти, – немає жорстко встановлених правил щодо того, як пройти цей матеріал. Кожна група унікальна, і кожен із педагогів зможе знайти свій власний стиль і розробити свою систему [2, с.24].

У ході апробації програми в пілотних навчальних закладах України нам вдалося окреслити та запропонувати деякі загальні рекомендації для педагогів, які її впроваджуватимуть.

Допомагайте, а не вчіть. Це може здаватися заважким для вчителя, але в основі програми соціально-фінансової освіти лежить навчання через

практичні заняття. Тому роль педагогічного працівника в цій освітньо-виховній програмі буде відрізнятися від звичної для нього ролі вчителя. Педагог більше виступатимете як фасилітатор (посередник у взаємостосунках, організатор спілкування і співпраці учнів), який покликаний зробити процес навчання легким, спрямовуючи учасників у ході виконання ними завдання, ставлячи питання і з'ясовуючи, чому вони навчилися, а не пояснювати їм, що вони повинні знати. *Учень – не чаша, яку слід наповнити, а факел, який треба запалити.*

Будьте відкритими. Оскільки програма соціально-фінансової освіти та виховання пропонує учасникам обговорювати проблеми, що існують у суспільстві, тому багато з тем можуть торкнутися власної думки і цінностей педагога. Розповіді з власного досвіду і щире визнання власних помилок на життєвому шляху створює атмосферу відкритості, в якій ніхто не боїться розповісти про себе. Укладачі програми розуміючи, що це може бути важко, усе одно хотіли б рекомендувати педагогам дати можливість учасникам розповісти про свої ідеї й обговорити їх. Тільки якщо старшокласники відчують, що можуть говорити не боячись отримати осуд, вони зможуть вільно висловити свою думку.

Прийміть учасників такими, якими вони є. Кращий спосіб навчання для підлітків – у процесі і через спілкування один із одним, їх треба лише спрямовувати. Слід працювати над стадіями розвитку як окремої особистості, так і учнівської групи, закликаючи учнів до відповідальності за поставлені ними цілі, стандарти й обіцянки з приводу освітнього курсу, дозволяючи їм веселитися і отримувати задоволення в допустимих межах.

Забезпечте відчуття безпеки. Щоб не боятися ризикувати, учасники повинні знати, що помилятися і робити промахи (невдачі) не небезпечно. Педагогові варто розпочати з обіцянок дотримання конфіденційності і толерантного ставлення.

Ставтеся позитивно до всього, що б не сталося. Якщо учасники спізнюються, щось перериває хід заняття або який-небудь учасник стає неслухняним, реакція педагога на це може або посилити напругу і стрес, або ж

перетворити неприємний момент на можливість зміцнити стосунки, або чомусь навчитися.

Свої вимоги автори-укладачі програми висувають і до безпосереднього проведення занять.

Переконайтеся, що вас розуміють. Після того, як ведучий пояснить завдання, йому варто поцікавитися, чи є запитання в учасників, і переконатися, що вони добре розуміють те, що їм належить зробити.

Розбивайте завдання на етапи. Оскільки і доросла людина, і дитина може запам'ятати одночасно лише декілька інструкцій, тому, якщо в завданні необхідно зробити декілька дій, спочатку слід дати учасникам загальні інструкції про те, що вони будуть робити, а потім давати інструкції в міру необхідності.

Збуджуйте інтерес. Ведучий має ставити питання і слідкувати, якою буде відповідь. Не слід боятися відсутності відповіді. Іноді учасникам потрібен час для її формулювання. Слід просто перефразувати питання і задати його знову.

Дозвольте учасникам вчитися один у одного. Учні досить часто, особливо у неформальній освіті, є найкращими учителями для своїх однолітків.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Що ж дає навчальним закладам та іншим соціально-виховним установам впровадження цієї програми? По-перше, існує можливість забезпечити своїх вихованців добре протестованою та апробованою у близько ста країнах світу програмою. По-друге, розвиток та вдосконалення фахового рівня своїх педагогічних працівників завдяки використанню централізованої тренінгової методології. По-третє, прилучення навчального закладу до глобальної мережі шкіл Афлатуна.

На нашу думку, інтегровані соціальна та фінансова освіта й виховання зможуть допомогти молодим людям навчитися мислити критично, дізнаватися про свої права й відповідальність, а також отримати фінансові знання і навички, які допоможуть їм якнайкраще використовувати наявні ресурси, захищатись від фінансових несподіванок і небезпек. Участь у цій програмі допоможе їм зважувати й усвідомлювати зміни, яких вони зазнають, та розмірковувати над

тим, як стати ініціаторами перетворень та активними учасниками життя свого населеного пункту (міста чи села), району, області, своєї країни, світу загалом. Оскільки молодим доконечно потрібні вміння і навички отримувати досвід у різних типах роботи; знаходити заняття, які зацікавлять і допоможуть поліпшити власне фінансове становище, бути просто діловими, підприємливими, тому впровадження подібної програми дозволить задовільними значну частину цих потреб учнівської молоді.

Література

1. Дьяченко Н. Школа расскажет о деньгах / Нина Дьяченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://v-variant.lg.ua/articles/40662>
2. Пособие по программе «Афлатин»: версия на русском языке [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.aflatoun.org/resources_ru/curriculum
3. Фінансова грамотність : навч. посібник / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – К., 2013. – 311 с.
4. Ділова активність: Методичний посібник з дидактичним наповненням для вчителів / вихователів, класних керівників (загальний ресурс). / За заг. ред. Павла Гнуса. – Львів, 2001. – 192 с.
5. Культура життєвого самовизначення. Програма інтегративного курсу для учнів загальноосвітніх навчальних закладів / Наукове керівництво та редакція І.Д. Зверєвої. – К. : Златограф, 2004. – 88 с.
6. Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція : Програма виховної роботи з учнями з питань протидії людьми ; наук. кер. та ред.. І. Д. Зверєвої та Ж.В. Петрочко. – К. : ТОВ «Основа», 2012. – 88 с.
7. Наказ від 19.07.12 № 827 «Про затвердження плану заходів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту щодо запобігання торгівлі людьми на період до 2015 року» // Режим доступу: <http://psyua.com.ua/page/zakon.php>
8. Сулімова С.І. Впровадження інноваційних практик ЄС щодо подолання бідності в Україні / С. Сулімова // Європейський проект та Україна : матеріали наук.-практ. конф. 21 грудня 2012 р. / за заг. ред.. М. М. Іжи, В. М. Кривцової. - Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2013. – С.93-96.
9. Творимо майбутнє відповідально й ошадливо : програма соціально-фінансової освіти й виховання для учнів загальноосвітніх навчальних закладів : робочі матеріали / В. С. Петрович, Т. П. Цюман; Т. П. Авельцева, В. В. Молочний : за заг. ред. В. С. Петровича. – Київ, Луцьк, 2013. – 154 с.